

БЕЗРАБОТИЦАТА – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО И РЕАЛНОСТ НА РЕФОРМАТА В БЪЛГАРИЯ

Unemployment: a challenge and reality of the reform in Bulgaria

Доц. д-р Иван Петров

Катедра "Обща теория на икономиката"

СА "Д. А. Ценов"

Abstract:

One of the most difficult problems society faces with during the transition to a market economy is unemployment. The restructuring of the national economy is connected with dismissing and reorientation of the redundant employees to other jobs and specialities. Actually, in the most cases, the redundant are unable to find new jobs or other realization. In this relation the article deals with the reasons for the huge unemployment in Bulgaria. Observed the character, structure and the trends of the phenomenon. Special attention is drawn upon the economic, social and psychological effects of unemployment both for the individual and society. Also deals with the ways of overcoming the problem, namely, establishing of favourable climate for investments and private business. Thus, creating new jobs will bring about to stimulation of labour realization of the people and approaching the European standards by this country.

Keywords: active population, workforce, employment, unemployment, structural reform

Резюме:

Един от трудните проблеми, с който се сблъсква обществото при прехода от планово стопанство към пазарните изисквания, е безработицата. Преструктурирането на икономиката е свързано с освобождаване и пренасочване на излишната работна сила, която обаче не винаги може да намери възможност за трудова реализация. В тази връзка в статията се проследяват последователно причините за голямата безработица в България, нейният характер, структура и тенденции. Специално внимание е отделено на икономическата, социалната и психологическата цена на безработицата както за индивида, така и за обществото. Засегнати са пътищата за преодоляване на проблема – създаване на благоприятен инвестиционен климат за развитието на частния бизнес, който чрез разкриване на нови работни места ще създаде условия за трудова реализация на членовете на обществото, която ще ни доближи до общоевропейските стандарти.

Ключови думи: активно население, работна сила, наемане, безработица, структурна реформа

Централен проблем на всяко общество е въпросът за заетостта и безработицата. Той има многопланово значение, защото, от една страна, заетостта и безработицата са едни от съществените индикатори на икономическото състояние. Това произтича от особената роля на човешкия фактор да бъде свързващо звено между останалите фактори на производството. От друга страна, в условията на пазарното стопанство, където в центъра на системата стои човекът, заетостта и безработицата поражда редица икономически, социални, институционални, психологически и други проблеми. От това дали човек е зает или безработен зависят неговите доходи, социалната реализация, удовлетвореността в обществото, семейните отношения и пр. От значение е и фактът, че самата заетост е резултат от психологическата нагласа и избор на мотивация за труд.

Проблемът за заетостта и безработицата е от особена важност за страните, поели пътя на реформиране на централно-управляваното стопанство към изискванията на пазарното стопанство, защото от неговото решаване зависи социалната цена на реформата.

- I -

Промяната, настъпила след 10 ноември 1989 г. за отваряне на нашата икономика към изискванията на пазарното стопанство, наред с останалите въпроси за социално-икономическо развитие адекватно на световните тенденции, постави на дневен ред въпросите за изграждане на трудов пазар, който да е съобразен с променящите се условия на живот и работа.

Реформата, започнала много оптимистично, преследваше две стратегически цели – повишаване стандарта на живота по пътя на преминаване на страната към пазарна икономика от западноевропейски тип, и създаване на условия за трудова реализация на населението, основана на предприемачески дух, свободна инициатива и изява на възможностите.

Трансформирането на човешките ресурси в свободни личности чрез изграждането на реален трудов пазар, реформа на образованието, професионална подготовка и преподготовка на кадрите към новите условия, намаляването на бедността и ограничаването на безработицата се разглеждаха като основни акценти за протичане на реформата. Тези аспекти в развитието на човешките ресурси много точно се определяха като условие за нарастване на производителността на труда, а оттам и за растежа на икономиката.

Моделът на последвалата реформа и характерът на предприетите стъпки в България за макроикономически и структурни промени не дадоха очакваните резултати. В много случаи те имат непоследователен, половинчат и противоречив характер. В резултат на това България, за разлика от повечето централноевропейски страни, навлезе в етап на продължителна рецесия, който продължава повече от 10 години. Сравнителният анализ на БВП и работната сила сочи, че в тези страни като обща тенденция се разграничават два периода на развитие: първият обхваща периода 1990-1992 г. и се характеризира с трансформационна рецесия; вторият период 1993-1996 г. и след това се характеризира с икономическо оживление. Общо за периода 1990-1996 г. брутният продукт в тези страни намалява с 2,1 %, а заетостта с 13,8 %¹.

За разлика от тази обща за страните в преход тенденция, действителността в България е по-различна. Спадът в икономиката у нас продължава през периода до 1998 г., когато той се стабилизира. Безспорен факт е, че България беше единствената страна, която при спад на БВП с 8,8 % за период 1993-1996 г., отчиташе нарастване на заетостта с 0,2 %. При общ кумулативен спад на БВП за периода 1990-1996 г. с 32,1 % спадът на заетостта е с 24,9 % или с 1086 хил. д.²

Причините за различията на България с Централноевропейските страни трябва да се търсят в следните основни посоки:

- Най-напред в различните изходни условия, от които тръгват страните по пътя на реформата. Ако за Полша, Унгария, Чехия и останалите страни основите на промените бяха заложили в характера на икономиките им (ниска степен на т. нар. “колективизация на земята” и съпътстващите дейности, наличието на сравнително развит частен бизнес в някои сфери, особено през 80-те години, експортната насоченост на производството, то за България въпросите стояха по различен начин. Високата степен на обобществяване на земята и свързаните с нея дейности в неефективно работещите аграрно-промишлени комплекси, липсата на реално

¹ Вж. Vidovic, Hermine, Structural Change in CEEC. Labour Markets in Structural Developments in Central and Eastern Europe. WIIW Report 1997, p. 52.

² Ibid. p. 52.

действащ частен сектор, експортната насоченост на 2/3 от производството на страната към пазара на СИВ, и над 60 % за този за бившия СССР, след разпадането на социалистическата система поставиха страната пред кръстопът.

- Предприетите стъпки за преустройство на икономиката в България характеризиращи се с неясни цели и популистки отстъпки, породени от предизборния маратон, в който навлезе страната през периода.

- Умишленото забавяне на приватизацията от всички политически сили с цел обслужване на определени кръгове, процес, определен от Ренета Инджова като “антиприватизационен консенсус”.

- Нестабилността на паричната единица, следствие разстройването на банковата система и необходимостта от въвеждането на валутен борд от юли 1997 г., за да се стабилизируют макроикономическите показатели. Това реално означава, че реформата в България практически стартира с доста голямо закъснение и ниски изходни позиции в сравнение с останалите страни, което даде основание на Муравей Радев съвсем основателно да заяви, че: “Не темпото на реформата е бавно, а базата, от която тръгнахме, е ниска ³.” Това даде отражение върху движението на трудовите ресурси и най-вече върху размера на безработицата (вж. таблица 1).

Таблица 1

Динамика на трудовите ресурси, заетостта и безработицата в България за периода 1989 – 1990 г.

Показател	Години				
	1989	1996	1997	1998	1999
Общо население	8992	8341	8283	8230	8191
В трудоспособна възраст (хил. души)	4996	4749	4749	4750	4751
В % към общото население	55.6	56.9	57.3	57.7	58.0
Заети лица (хил. души)	4365	3286	3157	3153	3072
В % към трудоспособното население	87.4	69.2	66.5	66.4	64.7
Безработни (хил. д.)	419	479	524	465	611
В % към трудоспособното население	8.4	10.1	11.0	9.8	12.9
В % към иконом. активното население	8.8	12.8	14.2	12.9	16.6

Източник: Статистически справочник 1992, с. 28, 2000, с. 8.

³ Вж. в-к “Капитал”, 14-20 октомври 2000 г., с. 13.

Тенденцията се запазва и през 2000 г., когато броят на безработните се движи в границите на 622 хил. души (18,5 % от активното население) през март, 559 хил. д. (16,3 %) през юни и 549 хил. д. (16,2 %) през септември 4.

За сравнение ще посочим, че за разглеждания период в подобните на нас страни, осъществяващи преход към пазарна икономика, коефициентът на безработицата през 1999 г. се движи от 6,9 за Румъния, 7,3 за Чехия, 7,4 за Словения, 11,6 за Словакия и 12,5 за Полша – срещу 16,6 за България 5.

Още по-обезпокоително е сравнението, което може да се направи със страните от Европейския съюз. За 1999 г. тези страни отбелязват среден коефициент на безработица от 8,9 с вариации от 2,6 за Люксембург и Холандия, 4,1 за Португалия и Дания, 9,1 за Германия, 10,5 за Франция и най-високи стойности от 14,9 за Италия и 15,2 за Испания 6.

Прогнозите за 2001 г. сочат, че безработицата ще запази своите високи стойности. Според разчетите в бюджета за 2001 г., изнесени в доклада на бюджетната комисия в парламента, се очаква безработицата да бъде 15,1 %. Правителството предвижда да разкрие поне 50 хил. нови работни места през настоящата година. Заедно с това през април изтича срока за отварянето на обещаните през 2000 г. 250 хил. работни места.

Като основна причина за високата безработица в България трябва да се отчете характерът на реформата. През разглеждания период в нея преобладаваше деструктивният характер. Предприетите стъпки бяха насочени към постепенно ликвидиране на съществуващите държавни предприятия – мастодонти с голям персонал заети, ниско техническо оборудване и произвеждана продукция с качество, което не отговаряше на световните стандарти и изискванията на потребителите. Това рефлектира върху заетостта на работната сила, която за периода 1989-1999 г. намалява с 2956 души или от 93 % на 36,3 % от общо заетите в икономиката 7.

В същото време неясните цели на преустройството, затрудненията от лицензионен характер, високият лихвен процент, несигурността и корупцията при разрешителните режими за чуждестранните инвеститори спъват динамичното развитие на частния сектор. Данните сочат, че за разглеждания период броят на заетите нараства от 280 хил. д. през 1989 г. (6,4 % от общозаетите) на 1943 хил. д. (63,2 %) или със 7 пъти. Този растеж от 1663 хил. д. компенсира само в определена степен общото спадане на заетостта в държавния сектор. Остават обаче 1013 хил. д., значителна част от които попълват армията на безработните 8.

Втората съществена страна на прехода – всеобхватната конструктивна структурна реформа, поради посочените вече причини, е все още в своето начало. Там където, обаче, е в напреднал стадий тя се сблъсква с редица трудности. Така например разгръщането на реформата в здравната сфера с изискванията за изплащане на здравноосигурителни вноски, които да се поделят между работодателите и работниците се натъква на засилено противодействие от страна предприемачите, които или укриват част от използвания персонал или не плащат дължимите вноски. Това не дава реална картина за състоянието на работната сила.

Фактите показват, че изнесените официални данни за размера на безработицата не отразяват действителното състояние на трудовия пазар у нас. Фактите сочат, че в много предприятия нормална практика е персонала да се пуска в неплатен отпуск в очакване да се появят поръчки и да се възобнови работата, или да

4 Заетост и безработица, НСИ, кн.3, 2000 г., с. 34-35.

5 България '99. Социално-икономическо развитие, НСИ, София, 2000, с. 26.

6 България '99, с. 25.

7 Статистически справочник 1992, с. 59, 2000, с. 46.

8 Пак там, с. 46.

се намалява продължителността на работния ден и седмица. Масова практика стана да се изплаща (често пъти и със значителни съкращения) само част от работната заплата под формата на минимален аванс, близък и дори по-нисък от минималното възнаграждение на труда. В тези случаи, макар че се спазва буквата на закона, посочените категории работници не са нито заети в пълния смисъл на думата, нито безработни в контекста на това понятие. Това допълнително усложнява възможността да се придобие реална представа за размера на безработицата, отчитана в икономиката на страната. То е в основата на разминаването между официалната статистика и данните, изнасяни от отделните профсъюзни центрове и от социологическите проучвания.

- II -

Промените в икономиката и реструктурирането на заетостта на работната сила дават своето отражение върху безработицата. По правило спадането на заетостта дава своето отражение върху размера на безработицата. Тя расте. Това движение зависи от конюнктурата на трудовия пазар и е в основата на текущата и структурна безработица. Те се разглеждат като необходимо условие за функционирането на една нормална пазарна икономика.

За съжаление, обаче, трябва да констатираме, че устойчивият темп на безработицата в България през периода показва, че тя от структурен придобива постоянен, цикличен характер. Продължителността на търсене на работа (на безработица) е относително голяма, а броят на предлаганите работни места намалява, в резултат на което безработицата придобива т. нар. затягащ се характер (Вж. табл. 2).

Таблица 2
Безработни по продължителност на търсене на работа

Период	По-малко от месец	От 1 до 5 месеца	6-11 месеца	12-17 месеца	18-23 месеца	2 години	3 и повече години
<i>В абсолютен размер (хил. души)</i>							
<i>XI 99 г.</i>	14.7	161.8	85.3	73.6	19.8	60.8	156.1
<i>III 2000 г.</i>	10.4	147.6	121.2	80.2	23.1	61.1	172.4
<i>VI 2000 г.</i>	10.8	109.1	100.8	83.6	20.2	61.3	168.6
<i>IX 2000 г.</i>	12.2	118.6	90.3	75.7	22.8	60.0	166.5
<i>В относителен размер</i>							
<i>XI 99 г.</i>	2.5	28.1	14.8	12.8	3.4	10.5	27.1
<i>III 2000 г.</i>	1.7	23.7	19.5	12.9	3.7	9.8	27.7
<i>VI 2000 г.</i>	1.9	19.5	18.0	15.0	3.6	11.0	30.2
<i>IX 2000 г.</i>	2.2	21.6	16.5	13.8	4.2	10.9	30.3

Източник: Заетост и безработица, кн. 3, с. 36-37.

Данните показват, че най-голям е дялът на търсещите работа над 3 години. Това означава, че много от тези хора вече губят надежда за трудоустрояване и по всяка вероятност ще попълнят категорията на т. нар. "обезкуражени" работници.

В общата тенденция на безработицата в България като твърде обезпокоителен факт се откроява дялът на младите хора без работа (Вж. табл. 3). Това е тази част от

трудовия актив на нацията, която е с най-големи възможности за труд, мобилност и адаптация към промените в икономиката.

Таблица 3
Регистриране на безработни по възрастови групи за периода 1991-1999 г.

Показател	1991	1996	1997	1998	1999
Общо безработни в %	100	100	100	100	100
От тях до 29 г.	48.7	39.7	35.1	31.3	30.8
30-49 г.	45.8	48.6	50.8	53.4	52.0
50 и повече години	5.5	11.7	14.1	15.3	17.2

Източник: Статистически справочник 1992, с. 63, 2000, с. 56. Статистически годишник 1998, с. 81.

За сравнение ще посочим, че през 1999 г. коефициента на безработица сред младежите до 24 години в ЕС е 17.0, в Словакия 18.2, Чехия 15.6, Полша 29.9 срещу 36.7 за България⁹.

Проблемът е много труден за реформата, защото в България е налице трайна тенденция на стареене на кадрите. Средната възраст на използваното население в икономиката расте от 37.5 г. през 1990 на 39.6 г. през 1991¹⁰ г. Прогнозните данни сочат, че през 1999-2005 г. населението на възраст 5-14 години ще намалее с 237 хил. души (24.7 %), и от 15-24 години с 127 хил. души (10.7 %). Това означава, че в сравнение с 29-те страни-членки на ОИСР през 2005 г. България ще има най-малък относителен дял на децата на възраст от 5 до 14 г. – само 9.2 % от населението¹¹.

Стартиралата реформа в пенсионната система с изискването за увеличаване на пенсионната възраст ще доведе до постепенно разширяване на категорията "трудоспособно население" с включване на части от населението на 55 г. до 60 г. за жените и на 60 г. до 65 г. за мъжете. Резултатът ще бъде допълнително намаляване делът на младите хора в общия контингент на трудовите ресурси. Тази негативните тенденции в демографската структура, съчетани със засилената младежка емиграция зад граница и изискванията за трудов стаж при предлагане на работа налагат да се вземат спешни мерки за решаване на проблема, защото на младите хора ще се разчита да осъществят реформата. Разработваните досега програми за младежка заетост са все още в своя начален стадий с всички присъщи за това слабости и недостатъци.

В професионален аспект безработицата засяга най-силно хората без професии. На тях се пада около половината от безработните през последните години. След тях са хората с работническите професии и специалистите (Вж. Таблица 4).

Таблица 4
Динамика на безработицата по професионални групи

⁹ България '99, с. 26.

¹⁰ Статистически справочник 1992 г., с. 28, 2000, с. 6.

¹¹ България '99, с. 57.

Професии	1991	1996	1997	1998	1999
<i>С раб. професии (хил. души)</i>	184	123	130	106	148
<i>В % към общобезработните</i>	43.9	25.7	24.8	22.8	24.2
<i>Специалисти(хил. души)</i>	116	80	89	69	103
<i>В % към общобезработните</i>	27.7	16.7	17.0	14.8	16.9
<i>Без професии (в хил. д.)</i>	119	276	305	290	360
<i>В % към общобезработните</i>	28.4	57.7	58.2	62.4	58.9

Източник: Статистически справочник за 1992, с. 63, 2000, с. 57, Статистически годишник за 1998, с. 81.

Данните показват, че след първоначалния шок от промените в професионален аспект, безработицата се установява на определени нива, с несъществени отклонения от тях, което говори, че това засега са тенденциите, около които в близка перспектива ще се колебае безработицата в този аспект. През следващите години може да се очаква леко повишение на дела на безработните с професии поради продължаващата тенденция на закриване на губещите предприятия. За хората без професия проблемът ще се задълбочи, защото натискът на останалите категории върху предлаганата работа ще бъде голям. И за тях алтернативата е преминаване през курсовете за обучение и преквалификация.

В образователен аспект относително висока е безработицата сред специалистите с висше образование (Вж. Таблица 5).

Таблица 5
Относителен дял на висшистите в общата безработица на специалистите

Показател	1991	1996	1997	1998	1999
<i>Специалисти (хил. души)</i>	116	80	89	69	103
<i>От тях с висше образование (хил. души)</i>	34	21	23	18	36
<i>В % към безработните специалисти</i>	29.3	26.2	26.8	26.0	35.0

Източник: Статистически справочник за 1992, с. 63, 2000, с. 56, Статистически годишник за 1998, с. 81.

В структурно отношение голяма е безработицата при висшистите с инженерно-техническо образование (20,6 % от безработните специалисти през 1999 г.), заетите в просветата (28,6 %), икономистите (18,2 %) и пр. Тенденцията е: с по-нататъшното развитие на реформата в културната и здравната сфера, образователният процес и пр. броят на безработните икономисти, учители и

просветни дейци да продължи да расте, а на инженерно-техническите кадри да се стабилизира и дори да отбележи лек спад.

Проблемът за използването на специалистите с висше образование като цяло ще запази своя характер поради това, че предлаганите свободни работни места за тях не показва тенденция към съществени промени (Вж. Таблица 6).

Таблица 6
Свободни работни места за периода 1996-1999 г.

Показател	1996	1997	1998	1999
Общо свободни места	10445	10171	9556	13146
В това число за специалисти с висше образование	2175	1778	1868	2298
В % към общото	20.8	17.5	19.5	17.5

Източник: Статистически справочник за 2000, с. 57.

В регионален аспект регионалните различия в икономическото развитие следствие на реформата засилват негативните моменти в движението на трудовите ресурси. Данните показват, че са налице големи регионални диспропорции в регистрираните безработни по отделни райони на страната. Така например през месец септември 2000 г. София-град регистрира коефициент на безработица 9.0, Благоевград 12.5 и Кърджали 12.9 при среден за страната коефициент от 16.2. В същото време на противоположния полюс са Търговище с 37.4, Видин с 33.5 и Смолян с 33.0.¹²

Статистиката отчита съществени различия в икономическата активност, заетостта и безработицата между града и селото. Данните сочат, че в селата, където населението е заето предимно със селскостопанска дейност безработицата е по-висока в сравнение с градовете. Причините за това трябва да се търсят в следните посоки: най-напред във възрастовата структура на населението. Повече от 1/3 от населението в селата е над трудоспособна възраст. На следващо място промените в останалите сектори връщат една определена част от градското население на село (8 хил. д. през 1999 г.). На трето място различията се дължат и на образователната структура на населението. В селата близо 70 % от населението над 15 г. е с основно и по-ниско образование и само 3.7 % с колеж или висше образование срещу 18 % за градовете.¹³

В структурен аспект ясно очертани са т. нар. "рискови" групи на трудовия пазар, при които безработицата е голяма. Това са инвалиди, малцинствени групи, хора без трудов стаж и опит и пр. Това налага специално внимание към тези групи за тяхното трудово адаптиране в обществото.

- III -

Високата безработица има своята цена. В професионален план за безработните тя означава, че те постепенно губят придобитите умения, опит и трудови навици, което силно затруднява по-нататъшното им интегриране в икономиката. Затова се налага те

¹² Статистически справочник 2000, с.58

¹³ България '99, с. 9-10, 24.

да потърсят възможности за преквалификация и адаптиране към условия, по-различни от предишния им трудов статус.

В икономически план за безработния цената на безработицата е свързана със загуби на доходи от работна заплата (която за значителен дял от нашето население е основен източник на съществуване), от осигуровки, които е плащал работодателя преди, а сега след определен срок, през който бюрото по труда ги поема, безработният ще трябва сам да се осигурява със здравно-осигурителни вноски и пр.

В социален план загубите са свързани със снижаване на социалния статус и среда и придвижване от по-висока към по-ниска социална група, което е свързано с начина на живот и общуване на индивида.

В психологически план безработният изпитва чувство на безполезност, т. е. разбирането, че “моят труд е ненужен и аз съм излишен за обществото.” Това много често рефлектира върху семейните отношения като засилва напрежението между неговите членове (брачните партньори, родители и деца). Следователно, безработицата от гледна точка на индивида има както икономически, така и социални и психологически последици, които в много случаи са по-тежки и несъизмерими с икономическите.

От гледна точка на обществото безработицата е свързана преди всичко със загуба на икономически потенциал, измерван с недопроизвеждането на брутен национален продукт и стопиране на възможностите за икономически растеж, следствие непълното използване на трудовите ресурси на страната. Хипотетично тази загуба може да се измери в абсолютни цифри. Най-елементарната методика е, да се изчисли брутният вътрешен продукт, произведен от един зает в икономиката за съответната година и получената цифра се умножи по броя на безработните в годината. Прилагайки този метод можем да посочим, че загубите на България от недопроизведен продукт възлизат на 1,4 млрд. долара през 1996 г., 1,7 млрд. долара за 1997 г. и 1,8 млрд. долара за 1998 г. по курс за съответната година¹⁴. Това е висока социално-икономическа цена на безработицата, защото този продукт, ако беше произведен, би увеличил доходите на хората, оттам икономически растеж и заетост на работната сила и намаляване на безработицата. В тази връзка, прилагайки закона на А. Оукън, според който всеки двупроцентов растеж на БВП води до увеличаване на заетостта с 1 %, можем да посочим, че за разглеждания период всеки растеж на заетостта с 1 % означава разкриване на около 30 хил. нови работни места. Това означава, че програмата на правителството за разкриване на 250 хил. работни места през 2001 г. предполага твърде оптимистични темпове на икономически растеж.

Усложнената ситуация в икономиката налага нов подход към проблемите. Затова в новата икономическа политика на правителството заляга разбирането, че тя не може повече да има антикризисна насоченост, а комплексен характер с ясно определени приоритети на развитие. “България - се сочи в документите на правителството – трябва да избере своя дългосрочен модел на икономическо развитие и източници на икономически растеж и да ги следва последователно и неотклонно, без да ги жертва в името на конюнктурни интереси.”¹⁵

Моделът трябва да се базира на разбирането, че частният бизнес е основният сектор, който може да осигури “ефективни инвестиции и осигурява по-високи доходи, а държавата играе само допълваща роля в тези процеси.”¹⁶ За целта трябва да се използва установената финансова стабилизация, настъпилите положителни процеси в региона, процедурите по преговорите за присъединяване на България към ЕС, които биха подобрили международния имидж на страната и биха привлекли повече чуждестранни инвестиции и инвеститори в страната. Така страната ни ще

¹⁴ Изчислено по статистически справочник 2000, с. 8 и с. 202.

¹⁵ “Акценти в новата икономическа политика”, в-к “Капитал”, 2-8 декември 2000 г., с. 36.

¹⁶ Пак там, с. 36.

може да решава проблемите на реформата, които ще ни позволят доближаване до общоевропейските ценности, най-същественят от които е трудовата реализация на членовете на обществото.